

Les terres de llengua catalana a la llum d'un parell d'obres imprescindibles dins la catalanística i la romanística

José Enrique
Gargallo Gil¹

Els quatre punts cardinals, les terres de llengua catalana

Salses i Guardamar, Fraga i l'Alguer. Són els referents habituals —a nord, sud, ponent i llevant— per emmarcar territorialment l'espai lingüístic compartit pels catalanoparlants. Allò que en l'imaginari d'alguns respon a l'etiqueta de *Països Catalans*, m'estimo jo més anomenar-ho d'altres maneres, com ara “les terres de llengua catalana”, o bé “els països de llengua catalana”; designacions, totes dues, en què l'adjectiu té una aplicació estrictament “glo-tològica”, és a dir, es refereix a la llengua dels diferents territoris que acullen el “domini lingüístic català”, i no pas a aquests territoris en conjunt.

La de “domini lingüístic”, aplicat al del català, és una formulació que sintonitza amb el títol d'una obra imprescindible dins la catalanística i la romanística, l'*Atles lingüístic del domini català* (ALDC), en curs de publicació des de principis del segle XXI. Una altra obra també imprescindible, ara un diccionari, forma part igualment de la història de la catalanística i la romanística del segle XX, a més de ser accessible en línia des de principis del present segle, i respon a un títol d'allò més sorprenent a primera vista: *Diccionari català-valencià-balear*. Aquestes dues obres em serviran de pretext per atansar-me, amb ulls de romanista, a aquest espai romànic que constitueix una de les meves pàtries, situada al cor dels països europeus de llengua romànica (la *Romània*, com en solem dir els romanistes).

1. Em plau agrair Joan Veny per la lectura d'aquest text, i pels seus savis consells.

El *Diccionari català-valencià-balear* (dcvb)

Es tracta d'una obra singularíssima, concebuda als inicis del segle xx per mossèn Antoni Maria Alcover (1862-1932), “un clergue camperol, de tremp entusiasta i bel·licós”, tal com el dibuixa Francesc de Borja Moll en la introducció a la segona edició del DCVB (vol. I, p. xi). La menció trimembre del títol podria induir a creure que aquesta magna obra de deu volums, publicada entre 1930 i 1962, és una mena de diccionari ternari, “tridialectal”, àdhuc trilingüe (!). Però els que estem habituats a consultar i citar el DCVB no reparem gaire en la peculiaritat del seu títol, que es justifica per una tria deliberada de mossèn Alcover, tal com recull la crònica de Moll sota l'epígraf *Etapas de lluita*:

Per guanyar-se les simpaties de les regions valenciana i balear davant l'avversió dels catalans, va canviar el nom de *Diccionari de la llengua catalana* substituint-lo pel de *Diccionari català-valencià-balear*: un nom certament confusionari, perquè fa inevitable de comparar-lo amb títols com *diccionari català-llatí* o *francès-alemany*; però mai no s'haurà pogut dir amb més raó que el nom no fa la cosa: aquest diccionari, amb un nom tan expressiu d'una idea de fragmentació, ha esdevingut l'obra més eficaç per a posar de relleu la unitat essencial de la llengua catalana dins tot aquest domini lingüístic, políticament tan incoherent. (p. xv)

L'obra que va iniciar el combatiu clergue manacorí, mort el gener de 1932, va tenir continuïtat gràcies al compromís i la tenacitat d'un altre prohom illenc, en Francesc de B. Moll (1903-1991), originari de Ciutadella, qui, a més, va acollir el diccionari en l'Editorial Moll. Tots dos autors principals donen peu a una manera corrent de citar l'obra amb recurs a la sinècdoke: “l'Alcover-Moll”, o “Alcover i Moll”. El DCVB és, en qualsevol cas, una obra de dimensions colossals, tal com revela el seu llarg subtítol:

Inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals, recollides dels documents i textos antics i moderns, i del parlar vivent al Principat de Catalunya, al Regne de València, a les Illes Balears, al departament francès dels Pirineus Orientals, a les Valls d'Andorra, al marge oriental d'Aragó i a la ciutat d'Alguer de Sardenya.

No es tracta, doncs, d'un diccionari corrent, amb entrades i definicions, i prou. Té una projecció envers el passat (documentació històrica, etimologia), una dimensió territorial atenta a la variació geogràfica, als noms de lloc i de persona, els llinatges, la cultura material, la fraseologia, els refranys... L'edició electrònica d'aquest tresor (<<http://dcvb.iecat.net>>) permet des de l'any 2002 consultes per entrades, com la de *gener*, “primer mes de l'any”, que deixa el seu rastre en forma de llinatges com *Gener*, *Janer* o *Giner*, fruit de tendències evolutives diverses en la història de la llengua; un nom de mes que dona peu, a més, a la consigna de nombrosos refranys, molts dels quals s'acompanyen de localitzacions concretes arreu del domini lingüístic, com ara aquests de Manacor, relatius a les feines del camp: “Per gener, a entrecavar començar”;

“P’es gener, es guaret començaré”; “Qui esveia de gener, esveia de franc”.² Per a aquest darrer, potser fóra útil la consulta, al mateix diccionari, de l’article corresponent al verb *esveiar*:

ESVEIAR *v. tr.*

Netejar els arbres tallant-ne les branques velles o mortes (Mallorca); cast. *desva-har, chapodar*. Sol dur una destal a sa cinta perquè [sic] figura que ve d’esveiar, Alcover Cont. 90.

Fon.: əzvəjá (mall.).

Etim.: derivat de *vei* (=vell), amb el prefix *es-* que indica privació; significa, doncs, originàriament ‘llevar el vell, la part vella dels arbres’.

Com deia suara, al DCVB, s’hi poden trobar els llinatges propis del domini català, i també els noms de fonts, com *Francesc* o *Antoni*. Alcover és, segons el diccionari, un llinatge de Catalunya, València i les Balears, d’origen àrab. L’entrada corresponent a l’adjectiu *moll*, *molla* inclou *Moll* com a llinatge “existent a Sabadell, Sta. Col. de Q., Vall d’Ebo, Val., Al., Dénia, Vall de Laguar, Mall., Men., etc.”. “L’Alcover-Moll”, associat als noms dels seus autors principals, pot semblar l’obra de dues persones en exclusiva, però altres col·laboradors van ajudar a tirar endavant la monumental empresa del DCVB. I és de plàner que no sigui més reconeguda la ingent aportació del valencià Manuel Sanchis Guarnier, que és mencionat als crèdits de l’obra des del tercer tom. D’altra banda, *Amb la col·laboració de Manuel Sanchis Guarnier i Anna Moll Marquès* és el que figura a la capçalera dels toms IX i X, que recullen així la col·laboració, més recent, d’una de les filles de Francesc de B. Moll. En suma, no deixa de cridar-me l’atenció que el DCVB, obra consagrada al català, sigui el fruit d’una empresa humana essencialment balear, amb la contribució inestimable d’un prohoms valencià, el llinatge del qual també val la pena de consultar al diccionari:

SANCHIS

Llin. existent al País Valencià.

Etim.: de l’aragonès o castellà *Sánchez*, amb la terminació adaptada al català (com *Peris de Pérez*, *Llopis de López*, etc.).

L’Atles lingüístic del domini català (ALDC)

Han passat molts anys d’ençà que, l’abril de 1953, es donava a conèixer a la Universitat de Barcelona, dins del marc del VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica, una de les primeres notícies sobre “L’Atlas lingüístic del domini català” [*Atlas*, sic].³ Dos joves romanistes, Antoni M. Badia i Germà Colón, hi presentaren una comunicació que va ser recollida un parell d’anys més tard (1955) a les actes del congrés.

Però no va ser fins al 1964 que Badia i el seu deixeble Joan Veny es varen posar a la tasca de realitzar la primera enquesta de les dues-centes de previs-

2. A propòsit de refranys al DCVB, em serà permès de consignar en nota aquest treball: José Enrique GARGALLO GIL, “No diguis hivern passat | que sant Jordi no sigui estat. Refranys meteorològics al Diccionari català-valencià-balear”, dins Carles BARTUAL, Balász DÉRI, Kálmán FALUBA, Ildikó SZIJ, *Catalanística a Hongria (1971/72-2011-2012)*. Actes del Simposi Internacional de Catalanística. Budapest, 24-26 d’abril de 2012. Budapest: Universitat Eötvös Loránd, 2013, 109-127.

3. No fa gaire que la normativa catalana prescriu la forma *atles*, que és la que figura en la publicació de l’obra, que, d’altra banda, apareix citada a voltes amb inicials majúscules (*Atles Lingüístic del Domini Català*), i a vegades, només amb la primera majúscula (*Atles lingüístic del domini català*).

tes per altres tants punts d'enquesta d'una xarxa que havia de representar tot el domini lingüístic. Així ho rememorava Joan Veny ens els seus *Estudis de geolingüística catalana* (Edicions 62, Barcelona: 1978, p. 15): “No oblidaré mai les paraules de Badia a la sortida de Sant Pere de Ribes, on havíem conclòs la primera enquesta: «¡Coratge Veny, que només ens en queden 199».” Val a dir que el nombre de punts d'enquesta va quedar després reduït a cent noranta.

Poc abans, en un altre congrés internacional de lingüística romànica (Lisboa, 1959), els tres investigadors esmentats (Badia, Colón, Veny), juntament amb Manuel Companys, mantenien la comunitat científica dels romanistes al corrent de l'obra projectada, encara *in fieri*:

Habiendo sido anunciada reiteradamente la empresa del *Atlas Lingüístico del Domini Català* (=ALDC), nos hemos creído en el deber de dar cuenta al Congreso del estado actual de nuestra obra. Desgraciadamente, no es todavía un “trabajo en curso” en el sentido más corriente de esta expresión, sino un trabajo sobre cuya preparación y organización hemos tratado muy a fondo, y que va a convertirse dentro de poco, efectivamente, en un “trabajo en curso”. (“Atlas Lingüístico del Domini Català”, *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica / Actes du IXe Congrès International de Linguistique Romane*, Centro de Estudos Filológicos, Lisboa, 1962, p. 121)

Ja és ben cert que els atles lingüístics són, en general, una empresa col·lectiva de llarga durada. Calgué esperar fins l'any 1998 per a la publicació d'un primer volum d'*Etnotextos del català oriental*, com se subtitula l'obra que duu per títol principal el d'*Atles lingüístic del domini català*. De fet, no és ben bé aquest el primer volum de l'atles pròpiament dit, que va veure la llum només en 2001, i ha estat seguit des d'aleshores per cinc volums més, de manera que amb el sisè (2012) s'atenyen els dos terços d'un total previst de nou, amb una periodicitat sostinguda d'uns dos anys entre volum i volum, que convida a augurar la culminació de l'obra abans no s'acabi la dècada que corre.

Els autors que figuren en els diversos volums publicats són Joan Veny i Lúcia Pons. Enrere va quedar l'embranchida inicial i la implicació als primers anys d'investigadors de renom com Antoni M. Badia i Margarit i Germà Colón, que encara figuren als crèdits del volum VI com a promotors del projecte. Hi consten a més, com a principals enquestadors: Joan Martí i Castell, Lúcia Pons i Griera, Joaquim Rafel i Fontanals i Joan Veny.

Sens dubte, l'obra va beneficiar-se enormement del suport de l'IEC, tal com es pot llegir a través de l'enllaç <<http://www.iec.cat/iecavui/atles.html>> [consulta de juliol de 2013]:

Un atles lingüístic és una col·lecció de mapes on es representa la diversitat i la unitat d'una o més llengües en funció de l'espai.

El projecte *Atles Lingüístic del Domini Català* (ALDC) és un programa de recerca sobre la llengua catalana centrat en la diversitat dialectal, i té com a objectiu el tractament informàtic i la publicació del material lingüístic i etnogràfic procedent

de cent noranta localitats de tot el domini d'aquesta llengua. L'any 1989 l'ALDC va ser acollit per l'Institut d'Estudis Catalans, que el va incloure entre els seus projectes de recerca i, des de llavors, l'ha patrocinat i s'ha encarregat d'implicar també en el finançament organismes i institucions externs.

Si fullegem aquest darrer volum, hi trobarem vestigis d'un *modus vivendi* ancestral, del testimoni d'informants, en general persones d'edat i d'extracció rural, que ens transmeten la mirada a un temps viscut molts decennis enrere. Concretament el volum sisè aplega les àrees semàntiques de *Vida pastoral* i *Els animals domèstics*; i inclou aspectes de la cultura material tan interessants com les *Formes dels formatges* (mapa 1401) o *La matança del porc* (mapa 1418), a la qual segueix una vintena de mapes relatius a aquesta tradicional activitat.

Més recentment, amb coratge admirable, Joan Veny en solitari ha emprès, en paral·lel a la publicació del gran Atles, la del *Petit atles lingüístic del domini català* (PALDC), amb tres volums apareguts en 2007, 2009 i 2011, i un total també de nou en previsió. El PALDC constitueix un petit tresor per tal com presenta les dades de l'Atles gran de manera interpretativa i amb to divulgatiu, amb mapes cartografiats en colors que marquen les diferents àrees de la variació dialectal i entren agraçosament pels ulls, amb síntesis explicatives d'allò més entenedores, fruit de la saviesa del filòleg acumulada a còpia de vida.

Als llindars del domini lingüístic

Aquest “domini lingüístic, políticament tan incoherent” (per dir-ho amb les paraules ja citades —*vid.* el punt 2— de Francesc de Borja Moll), abraça diversos territoris el parlar vivent dels quals és objecte d'estudi comú de l'ALDC i del DCVB; territoris que el llarg subtítol d'aquesta obra —recordem-ho un altre cop— enumera així: *Principat de Catalunya, Regne de València, les Illes Balears, el departament francès dels Pirineus Orientals, les Valls d'Andorra, el marge oriental d'Aragó i la ciutat d'Alguer de Sardenya*.

L'Alguer serva una varietat de català hibridat en un sòl llunyà respecte de la Catalunya Vella, naixent. L'alguerès s'ha amarat d'influències exògenes (sasserès, sard logudorès, italià), de manera que la seva fesomia s'allunya de la del conjunt del domini català, al punt més oriental de la llengua.

A ponent de Catalunya, al “marge oriental d'Aragó”, per dir-ho novament amb el DCVB, que ho formulà així molt abans que no es concebés la noció de “Franja”, queda una part extrema del català occidental, que a l'àrea més septentrional deixa pas a varietats de trànsit cap al tipus romànic aragonès. De fet, l'ALDC inclou alguns punts d'aquesta interessant zona de frontera catalanoaragonesa: de nord a sud, Cerler, Eressué (en la ribera de l'Éssera, a la vall de Benasc) i la Pobla de Roda (a la vora de l'Isàvena, a la Ribagorça); el que no vol pas dir que amb això es pretengui la catalanitat lingüística plena dels parlars corresponents; ans testimoniar llur interès dialectal, com a varietats que reflecteixen la transició cap al romanç veí.

Al nord i al sud, aquest atles estableix dos punts extrems més, que vénen a coincidir amb els límits de la llengua: Salses (punt d'enquesta número 1) i Guardamar (punt 190). Però no inclou cap punt en el que seria l'extrem més a ponent del domini lingüístic, que no és Fraga (només cal mirar un mapa), sinó que es troba a terres de Múrcia:

Després [del] període medieval de presència valenciana a Múrcia caldrà esperar uns quatre segles perquè la nostra llengua s'hi torne a fer sentir. Ara serà una "conquesta de l'aladre, no d'espasa" [...]. Gran part dels extensos termes de Iecla, Jumella i també Favanella havien restat gairebé despoblats després de l'expulsió dels moriscs a principis del segle XIX. Eren terres dedicades a pastures que al segle XIX, especialment en la dècada del 1878-1887, foren donades en emfiteusi per a llur explotació agrícola. Es produí aleshores una forta emigració, potser iniciada ja uns anys abans amb menor intensitat, de llauradors procedents de les Valls del Vinalopó, que hi portaren llur llengua [...]

Això escriuen Ester Limorti i Artur Quintana dins *El Carxe. Recull de literatura popular valenciana de Múrcia* (Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", 1998, p. 8). El Carxe, nom de la serra que, a manca d'una altra denominació de referència administrativa aglutinadora, s'ha pres per anomenar en conjunt aquesta àrea murciana fronterera del català més ponentí, que s'hi va instal·lar fa poc més d'un segle. No gaire, si ho comparem amb les arrels medievals de la llengua al territori valencià, o amb el fons ancestral, "constitutiu", del català a la Catalunya Vella. A propòsit d'això, quant de temps cal per afirmar l'autoctonisme d'una llengua en un país? Es podria parlar de graus de pòsit cronològic d'autoctonisme?

Entre els *Contes animalístics* que transcriuen els autors d'aquest recull de literatura oral, n'hi ha un, a la pàgina 102, que em fa goig de reproduir aquí, per rematar el meu assaig:

LA PRESA DEL CORB I LA RABOSA

El corb lleva una presa que va caçar. I la rabosa, com el corb anava volant i no podia alcançar-la, va dir:

—Ara voràs que prom(p)te que li furte jo la presa.

I diu: —Corb, d'on eres?

I obri el pico i diu:

—De Mallorca [dit pronunciant amb èmfasi l'obertura de la o i l'harmonia vocàlica].

Obri el pico i se li va caure la presa que llevava. I el corb, una volta se li va caure, la rabosa el va agarrar, [la presa]. I el corb diu:

—Ara com puc furta-li jo a la rabosa?

Va i li diu:

—Tu, raboseta[,] d'on eres?

I la rabosa, com era més astuta, en ves d'obrir la boca, fea:

—De Serdenya [pronunciat apretant bé les dents].

Mostres similars de literatura oral em consten en altres indrets del domini lingüístic: així, al Maestrat, amb la utilització dels topònims locals

Albocàsser i Tírig; i a Mallorca, amb el recurs a les localitats illenques de Manacor i Inca. Però, curiosament, els referents del Carxe en aquest etnotext no són llocs immediats, propers, sinó que miren a Mallorca i Sardenya, mar enllà.

Bibliografia de referència

- ALDC = Joan VENY / Lúdia PONS I GRIERA (2001-): *Atles lingüístic del domini català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. I, més concretament, el volum VI: 12. *Vida pastoral*; 13. *Els animals domèstics*.
- DCVB = Antoni M. ALCOVER / Francesc de B. MOLL (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll [10 vol.]. També accessible en línia: <<http://dcvb.iecat.net/>>.
- PALDC = Joan VENY (2007-): *Petit atles lingüístic del domini català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, I (2007), II (2009), III (2011).

